رسم‌الخط نسخهٔ «ختم الغرایب» مورَّخ ۵۹۳ هجری قمری (وین، mixt. 845)

جلال متینی[*]

(مریلند)

چکیده: رسم‌الخط نسخهٔ ختم‌الغرایب خاقانی، مورَّخ ۵۹۳ق، محفوظ در کتابخانهٔ ملّی اتریش، در میان نسخه‌های خطی قرن هفتم ق به بعد، به جهت آنکه اتصال و انفصال منطقی در برخی کلمات دیده نمی‌شود و رسم‌الخط واحدی در نگارش برخی حروف وجود ندارد قابل توجه است.

شیوهٔ کتابت این نسخه با سبک کتابت نسخه‌های خطی قرن پنجم ق تفاوتی ندارد و کاتب از شیوهٔ کتابت مرسوم در آن قرن پیروی کرده است. بررسی دقیق همهٔ نسخه‌های خطی قرن پنجم تا سیزدهم ق نشان می‌دهد که شیوهٔ کتابت هر نسخه با نسخهٔ دیگر در اکثر موارد متفاوت است و کاتبان نه تنها از شیوهٔ واحدی در نگارش پیروی نمی‌کردند، بلکه برای خود آزادی عمل نیز قائل بوده‌اند و یک حرف یا یک کلمه را حتی در یک سطر به دو صورت متفاوت می‌نوشتند. بنابراین تفاوت در رسم‌الخط نسخه‌های خطی تنها مربوط به سلیقهٔ کاتبان است.

نگارندهٔ این مقاله که تاکنون شیوهٔ کتابت حروف (پ)، (چ)، (ژ)، (گ)، ذال فارسی و فاء اعجمی را در نزدیک به دویست نسخهٔ متعلق به قرن ششم تا سیزدهم ق مورد بررسی قرار داده و گزارش تحقیقات خود را در مقالات منتشر شده به چاپ رسانده است، در این مقاله به معرفی رسم‌الخط این نسخهٔ ختم‌الغرایب، از نظر شیوهٔ نگارش برخی حروف، اتصال و انفصال در برخی کلمات، ضبط حرکات کلمات و غیره می‌پردازد.

کلید واژه: ختم‌الغرایب (نسخهٔ خطی)؛ شیوهٔ کتابت؛ رسم‌الخط؛ اتصال و انفصال کلمات؛ کتابت حروف؛ ضبط حرکات کلمات؛ کاتب.

رسم‌الخط نسخهٔ ختم الغرایب مورَّخ ۵۹۳ق[۱]، محفوظ در کتابخانهٔ ملّی اتریش، در شهر وین (ش845)، برای محققانی که بیشتر با نسخه‌های خطی قرن هفتم ق به‌بعد سروکار داشته‌اند بسیار عجیب می‌نماید، چه همانطور که استاد عبدالله انوار اشاره‌کرده‌اند در این نسخه «... اتصال و انفصال منطقی در برخی کلمات دیده نمی‌شود و رسم‌الخط واحدی در خصوص برخی حروف وجود ندارد... .»[۲]. ولی اگر رسم‌الخط نسخه‌های خطی فارسی مورَّخ قرن پنجم ق را از نظر بگذرانیم معلوم می‌شود شیوهٔ کتابت این نسخهٔ ختم الغرایب، به‌جز حداکثر دو سه مورد، با سبک کتابت نسخه‌های خطی قرن پنجم ق تفاوتی ندارد و کاتب نسخهٔ موردِ بحث از شیوهٔ کتابت مرسوم در آن قرن پیروی کرده است. شیوهٔ کتابت در هر یک از آن نسخه‌ها نه فقط با نسخه‌های دیگر در اکثر موارد متفاوت است، بلکه کاتب یک نسخه نیز برای خود آزادی عمل قائل بوده و فی‌المثل یک حرف یا یک کلمه را به‌چند صورت مختلف نوشته است، چنانکه در تقدّم و تأخّر ارکان جمله نیز شیوهٔ واحدی را مراعات نکرده است. چنانکه اسدی طوسی، کاتب نسخهٔ الأبنیة عن حقایق الأدویة مورَّخ ۴۴۷ق (قدیم‌ترین نسخهٔ موجود به‌زبان فارسی)[۳]، از آن‌جمله حرف «آ» را به‌چهار صورت: «آ»، «ا»، «اآ» و «اا» نوشته است؛ حتی در کلمهٔ واحد: «آن» (ص۱۱۹)، «ان» (ص۴)، «اآن» و «اان» (ص۵).

---

[*] دکترای زبان و ادبیات فارسی؛ استاد پیشین دانشگاه فردوسی ـ مشهد.

[۱] خاقانی شروانی، ختم الغرایب (تحفة العراقین)، نسخه‌برگردان به‌قطع نسخهٔ اصلی، شمارهٔ ۸۴۵ کتابخانهٔ ملّی اتریش (وین)، کتابت ۵۹۳ هـ.، به‌کوشش و با پیشگفتار ایرج افشار. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب؛ وین: انتشارات فرهنگستان علوم اتریش، ۲۰۰۶/۱۳۸۵.

[۲] «رونمایی کتاب ختم الغرایب»، گزارش میراث، س۱(مهر ۱۳۸۵)، ش۱: ۸-۹.

[۳] ابومنصور موفق بن علی الهروی، الأبنیة عن الحقایق الأدویة، تألیف موفّق الدّین ابومنصور علی الهروی، به‌خط علی بن احمد الأسدی الطوسی الشاعر. چاپ نسخه‌برگردان: گراس: ۱۹۷۲، به‌اهتمام تالبوت (Ch. h. Talbot)؛ تهران: ۱۳۴۴ با مقدمهٔ مجتبی مینوی (این نسخه ۲۵۰ص از ۲۱۹ورق نسخهٔ خطی را در بردارد.)

در نسخهٔ هدایة المتعلّمین فی الطب، نوشتهٔ ابوبکر اخوینی و مکتوب به‌سال ۴۷۸ق[۴] (اکسفورد ـ بادلیان، Ms. Pers. c. 37)[۵] نیز همین تنوّع در کتابت «آ» به چشم می خورد. و یا حرف‌های: «پ»، «چ»، «ژ» هم در این دو نسخه و هم در نسخهٔ تفسیر پاک[۶]، محتملاً مورَّخ ۴۵۰ق، هم با سه نقطه هم با یک نقطه نوشته شده است. فاء اعجمی (ڤ) به‌اصطلاح شمس قیس رازی[۷]، در این سه نسخه در کلماتی معدود مانند: اڤرو، اڤزار، اڤزودن، اڤغان، اڤکندن، ذرڤین و ڤام، مراعات شده است. آن هم نه به این صورت که فی‌المثل کلمهٔ «اڤزودن» همه‌جا با سه نقطه کتابت شده باشد. تنوّع در کتابت «گ» بیش از سه حرف «پ»، «چ»، «ژ» است. چنانکه اسدی طوسی کاتب نسخهٔ الأبنیه، «گ» را با افزودن سه نقطه در زیر «ک» (ڮ) مشخص کرده است، وکاتب نسخهٔ هدایة المتعلّمین با افزودن سه نقطه بر بالای «ک» (ݣ)، وکاتب نسخهٔ تفسیر پاک «گ» را بیشتر با افزودن سه نقطه بر بالای «ک» (ݣ) و در موارد کمتری با افزودن دو نقطه در زیر «ک» (ک̤) از «ک» مشخص ساخته است. در این باره بیش از این توضیح نمی‌دهم. علاقه‌مندان می‌توانند به‌مقاله‌ای که پیش‌تر در مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات مشهد نوشته‌ام مراجعه کنند.[۸] آنجا رسم‌الخط این سه نسخه را از آغاز تا پایان به‌شرح یاد کرده‌ام.

سال‌ها بعد که به‌تصادف به نسخهٔ خطی بخشی از شرح تعرّف، مورّخ ۴۷۳ق (کراچی ـ موزهٔ ملّی پاکستان، N. M. 1959-207) دسترسی پیدا کردم دریافتم کاتب این نسخه برخلاف سه نسخهٔ الأبنیه، هدایة المتعلّمین و تفسیر پاک، تقریباً از رسم‌الخط واحدی پیروی کرده است، چنانکه «پ» و «چ» را همه‌جا با یک نقطه، و حرف «ژ» را به‌جز چند مورد با سه نقطه نوشته است و حرف «گ» را فقط در مواردی معدود با افزودن یک نقطه در زیر «ࢴ» از «ک» مشخص کرده است.[۹] نگارنده به‌جز چهار نسخهٔ متعلق به قرن پنجم ق که آنها را بطور کامل از نظر رسم‌الخط بررسی کرده است، نزدیک به دویست نسخهٔ خطی متعلّق به قرن ششم تا سیزدهم هجری ق را به‌اجمال، و فقط از نظر شیوهٔ کتابت حروف «پ»، «چ»، «ژ»، «گ»، ذال فارسی و فاء اعجمی مورد مطالعه و بررسی قرار داده و گزارش آن‌را به‌چاپ رسانیده است.[۱۰]

بررسی دقیق همهٔ نسخه‌های خطی قرن پنجم تا سیزدهم ق حاکی از آن است که نه تنها تمام کاتبان شیوهٔ واحدی را در نگارش پیروی نمی‌کردند، بلکه چنانکه گذشت هر یک از کاتبان برای خود آزادی عمل قائل بوده‌اند و یک حرف یا یک کلمه را حتی در یک سطر به دو صورت متفاوت می‌نوشتند. در مقالهٔ «تحول رسم‌الخط فارسی از قرن ششم تا قرن سیزدهم هجری»، از جمله نُه نسخهٔ مکتوب در قرن ششم ق را بدین شرح به‌اجمال از نظر گذرانیده‌ام:

۱. ترجمان البلاغة، از محمد بن عمر رادویانی، ۵۰۷ ق؛
۲. ترجمهٔ تقویم الصّحة، موزهٔ بریتانیا، ۵۱۷ق؛
۳. هدایة المتعلّمین، از ابوبکر اخوینی، فاتح، ۵۲۰ق؛
۴. بخشی از تفسیر سورآبادی، ایندیا افیس، ۵۲۳ق؛
۵. بخشی از تفسیر سورآبادی، موزهٔ بریتانیا، ۵۳۵ق؛
۶. التفهیم لأوائل صناعة التنجیم، مجلس شورا، ۵۳۸ق؛
۷. ترجمهٔ احادیث منقول از پیامبر (ص)، موزهٔ بریتانیا، ۵۸۵ق؛
۸. بخشی از ترجمهٔ تاریخ طبری، آستان قدس، ۵۸۶ق؛
۹. التفهیم لأوائل صناعة‌التنجیم، مجموعهٔ شخصی شادروان جلال همایی، ۵۹۳ق.

در این نُه نسخه شیوهٔ کتابت «پ»، «چ»، «ژ»، «گ»، «ذال فارسی» و «فاء اعجمی» بدین شرح است:

۱. چهار حرف فارسی در برخی از موارد با سه نقطه نوشته شده:
پ، چ، ژ، ڮ (سه نقطه زیر ک): ترجمان البلاغه (۵۰۷ق).
۲. بعضی از حروف سابق‌الذّکر در تمام موارد با علامت خاص نوشته شده است:
پ، چ، ژ: هدایة‌المتعلّمین (۵۲۰ق).
۳. بعضی از این حروف در مواردی با علامت خاص نوشته شده است:
پ، چ، ݣ (سه نقطه بالای ک): ترجمهٔ احادیث منقول از پیامبر (ص) (۵۸۵ق).
پ، ژ: بخشی از تفسیر سورآبادی (۵۳۵ق).
ژ، ݣ (سه نقطه بالای ک): التفهیم (۵۳۸ق).
پ: بخشی از ترجمهٔ تاریخ طبری (۵۸۶ق).
ژ: بخشی از تفسیر سورآبادی (۵۲۳ق).

---

[۴] به‌کوشش جلال متینی. مشهد: انتشارات دانشگاه مشهد، ۱۳۴۴.

[۵] هدایة‌المتعلّمین فی الطب. چاپ نسخه‌برگردان. به‌کوشش ایرج افشار، محمود امیدسالار، نادر مطّلبی کاشانی. تهران: انتشارات بهرام، ۱۳۸۷.

[۶] نسخهٔ محفوظ در کتابخانهٔ دانشگاه لاهور، چاپ نسخه‌برگردان، به‌اهتمام مجتبی مینوی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۴.

[۷] پرویز ناتل‌خانلری، وزن شعر فارسی (تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۵)، ص ۱۳۴-۱۳۶.

[۸] جلال متینی، «رسم‌الخط فارسی در قرن پنجم هجری»، مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات، مشهد، س۳ (پاییز ۱۳۴۶)، ش۲-۳: ۱۵۹-۲۰۶.

[۹] جلال متینی، «رسم‌الخط بخشی از شرح تعرّف»، مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی، مشهد، س۱۲ (بهار ۲۵۳۵ [۱۳۵۵])، ش۱: ۱-۱۸.

[۱۰] جلال متینی، «تحول رسم‌الخط فارسی از قرن ششم تا سیزدهم هجری»، مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات، مشهد، س۴ (پاییز ۱۳۴۷)، ش۳: ۱۲۵-۱۶۲.

۴. چهار حرف فارسی علامت خاصی ندارد:

ب، ج، ز، ک: ترجمهٔ تقویم الصحّة (۵۱۷ق)؛ التفهیم (نسخهٔ همایی).

ذال فارسی: قاعدهٔ ذال فارسی در هر نُه نسخهٔ مورد بحث مراعات شده است.

فاء اعجمی (ڤ): فقط در ترجمان البلاغة (۵۰۷ق) و تفسیر سورآبادی (۵۳۵ق).

اینک پس از آنکه کلیاتی دربارهٔ رسم‌الخط سیزده نسخهٔ فارسی مورَّخ قرن پنجم و ششم ق به نظرتان رسید، به‌معرفی رسم‌الخط نسخهٔ ختم الغرایب خاقانی، مورَّخ ۵۹۳ق می‌پردازم.[۱۱]

چنانکه پیش از این اشاره کردم، رسم‌الخط این نسخه فقط در دو سه مورد با رسم‌الخط آن نسخه‌ها متفاوت است که مهمترین آنها کتابت «چ» است که در مواردی به شکل «څ» (علاوه بر دو صورت «چ» و «ج») کتابت شده است.

دیگر آنکه کاتب این نسخه حرف «ک» و «گ» را به شکل‌های مختلف نوشته است.

به‌نظر من، تفاوت رسم‌الخط نسخه‌های خطی مربوط به‌سلیقهٔ کاتبان است نه چیز دیگر. چنانکه کاتب نسخهٔ بخشی از شرح تعرّف برای آنکه خواننده حرف‌های: «ح»، «س»، «ع»، «د»، «ر»، «ص»، «ط» را از حرف‌های «خ»، «ش»، «غ»، «ذ»، «ز»، «ض»، «ظ» تشخیص بدهد شیوه‌ای خاص ابداع کرده و آنها را به این شکل نوشته است: الحِاد، حِاجت، شناسِد، راسِت (علاوه بر «پس»)، عِاشقی، معِرفت، ندا، اندرِ، کثرت، اخصِ، فرطِ، باطِل.

رسم‌الخط نسخه

آ ــ به‌ندرت، با مدّ : آب (۵/4، ۱۰/66)، آدم (۶/47)، آرمیده (۱۴/3)، آزر (۹/186)، اندر آیی (۱/5) در سر آید (۸/2).

ــ در اکثر موارد، بی مدّ: اب (۱۲/66)، اتش (۸/6)، اثار (۲/16)، ادم (۱۴/82)، اندران شب (۱۳/59)، ازموده (۹/103)، افتاب (۱۳/115)، افتابی (۸/4)، امذ (۹/12)، ان (۹/6)، اوریذه (۱۴/102)، اهنین (۱۱/6)، بر ان (۱۰/115)، برسر ارذ (۶/6)، خجالت‌الوذ (۱۰/9)، موسی اسا (۹/103)، ناله‌امیز (۱۱/44).

ــ افزودن مدّ (در دو سه مورد که زاید می‌نماید): بپرو آز (۱/144)، رآیڭانی (۱۵/7)، بپآخت (۱۵/161)، بپآزند (۳/169)، سخن‌سرایٓ (۱۱/31)، یاسٓین (۵/10).

پ (با سه نقطه): پاک (۱۰/5)، پای (۱۵/4)، پروانه (۱۱/24)، پل (۱۳/18-۱۴)، پلنگ (۱۱/3).

پ (با یک نقطه): باذشاهی (۹/27)، بتک (زخم) (۱۴/7)، بوست (۳/40)، بیدا (۴/3).

کاتب نسخه، «باربد» و «پذیری» را به‌صورت «پارپذ» (۱۰/21) و «پڎیری» (۲/110) نوشته است که نادرست می‌نماید.

چ (با سه نقطه در زیر: چـ): چار (۷/11)، چار دانک (۷/44)، چاک (۵/45)، چتر (۴/27، ۴/68)، چرخ (۱/67)، چله (۵/39)، چو (۱/8)، چوب (۳/68)، چون (۱۳/117-۱۴)، هر چ (۳/9).

چ (با سه نقطه در بالا: څـ): بهیڅ (۹/9، ۳/28)، څار (۹/39)، څاه (۵/109)، څتر (۵/45)، څرخ (۱/67)، څو (۶/21)، څه (۵/8، ۱۲/10)، دهلیزڅه (۲/101)، سراڅه (۲/101).

چ (با یک نقطه: جـ): جار (چهار) (۱۰/44)، جب (۱۲/52)، جراغ (۷/154)، جرخ (۷/154)، جشم (۷/3)، جون (۱۵/17، ۱۳/177، ۱۵)، جهار (۹/2)، دیباجه (۶/4)، غنجه (۶/40).

چ (در مواردی معدود بی نقطه: حـ): حنان (۸/38)، هرح (۱۲/68).

در بیت زیر، کاتب «چ» را به سه شکل نوشته است (۹/9):

من هیج نیم بهیح معیار　　از هیج کسپان بهیڅ مازار

ذال فارسی (در اکثر موارد مشخص گردیده است.): آرمیذه (۱۴/3)، آیذ (۸/2)، استاذ (۱۵/7)، اندوذ (۱۰/9)، جاویذ (۱۳/44)، جریذه (۱۴/102)، جمشیذ (۱۴/33)، جویذ (۱۴/5)، خجالت‌الوذ (۱۰/9)، خورشیذ (۱۳/44)، دارذ (۱۱/11)، دریذه (۱۴/3)، دیذ (۱۴/33)، دیذست (۱۲/164)، کشیذه (۱۴/102)، کناذ (۱۴/119)، کوذک (۷/4)، نپویذ (۱۴/5)، نعمت‌کذه (۷/30).

ژ (با سه نقطه در تمام موارد): اژدها (۱/7)، اژدهاخوار (۵/75)، ژاله (۲/133)، ژرف (۷/22)، ژرفی (۵/21)، کژ (۱/5)، کژاوَه (۳/98)، کژی (۱۴/30)، نژاد (۱۳/58، ۵/178)، نژند (۱۲/134).

کلمهٔ «کژدم» یک‌بار آمده است با ضبط «کزدم» (۵/130)، و به‌احتمال قوی «گزدُم» تلفظ می‌شده است.[۱۲]

---

[۱۱] با آنکه استاد ایرج افشار در پیش‌گفتار ختم الغرایب رسم‌الخط این نسخه را معرفی کرده‌اند، ولی چون از بنده خواسته‌شد، این مقالهٔ کوتاه را در بارهٔ رسم‌الخط این نسخه نوشتم.

[۱۲] جلال متینی، «گزدم ، کژدم؟»، مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات، مشهد، س۴ (تابستان ۱۳۴۷)، ش۱-۲: ۱-۱۳.

س (با سه نقطه زیر آن: سـ): اسپه (۱۲/14)، اسمان (۱۲/14)، انفاس (۱۵/43)، بیمارستان (۱۲/135)، تست (۴/4)، جسته (۲/44)، خناس (۱۵/43)، سبز (۴/2)، سپنجی (۱/4)، سردسیر (۹/7)، عسس (۱۵/60)، فسرده (۱۴/2)، کتابست (۹/3)، مستوری (۱۵/3)، ناس (۱۵/43).

س (بدون نقطه): برجسته (۲/44)، بررسته (۲/44)، بسر (۸/2)، تُست (۴/4)، رسته (۲/44)، ساخت (۶/3)، سازند (۹/16)، سال (۹/2)، سلطان (۱۲/14)، سیلاب (۸/2).

س (به صورت کشیده): چند مورد با سه نقطه در زیر یا بی سه نقطه: 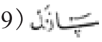 (۲/169)، 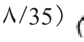 (۸/35)، 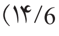 (۱۴/6).

یادآوری این موضوع را لازم می‌دانم که از ص ۱۵/146 تا۸/147، نُه بیت با لفظ «سوگند» آغاز شده، ولی کاتب حرف «سـ» و «گ» را به چند شکل متفاوت نوشته است:

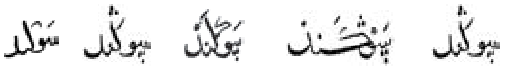

گ (با سه نقطه روی سرکشِ کاف: ݣ): آبݣینه (۹/15)، برݣ (۱۲/15)، بیفݣنند (۱۰/2)، درݣاه (۷/73)، رایݣان (۵/7)، رایݣانی (۱۵/7)، ݣرفتم (۴/18)، ݣل (۲/6)، نوݣ (۱۱/68، ۱۰/69).

گ (با سه نقطه زیر کاف: ڮ): اڮرت (۱۳/6)، خاصڮان (۶/3)، رایڮانت (۴/139)، کلڮونه (۱۳/15)، ڮوهر (۷/73).

گ (به‌مانند کاف): کره کشای (۵/8)، کفتم (۱۱/20)، کلکونه (۴/20)، کوهر (۹/73، ۹/139).

ی (بیشتر با دو نقطه در درون آن): اضحیٰ (۱۳/12)، ترنجیٰ (۱/4)، جایٰ (۶/7)، داریٰ (۷/7)، دنییٰ (۴/3)، دیلمیٰ (۱۲/15)، سپنجیٰ (۱/4)، فربیٰ (۱۳/12)، مویٰ (۱۲/15)، نیٰ (۴/3).

ی (بیشتر با دو نقطه در زیر آن): ایے (۱۲/3-۱۳)، بارِیے (۷/7)، جان‌کزا یے (۱۱/4)، خود رایے (قافیهٔ مصراع دوم: جاي (۶/7)، عمرزایے (۱۱/4)، کنییے جاي (۱۵/4)، نِیٖ نییے (نی نی) (۳/9).

حذف «ی» (موقعی که دو «ی» در پی یکدیگر قرار می‌گیرند.) بقائ (بقایی) (۴/61)، پوئ (پویی) (۱۲/65)، در سر آیے (در سر آیی) (۱/5)، نمائ (نمایی) (۱۴/60).

«ی» (در موارد معدود به شکل: ئ): آئین (۳/3)، مائیم (۴/2).

«ی» (در موارد معدود به شکل: ئ): روشنائ (روشنایی) (۹/171).

یاء وحدت (بعد از کلمه‌های مختوم به هاء غیر ملفوظ به دو سه شکل نوشته شده است.): حلقهٔ یست (حلقه‌ای‌ست) (۱۱/10)، دولت‌کدهٔ یست (دولت‌کده‌ای‌ست) (۱۰/72)، شرارهٔ یست (شراره‌ای‌ست) (۱۵/5)، غاشیهٔ یست (غاشیه‌ای‌ست) (۷/11).

«ء» به‌جای «ی» در کلمه‌های مختوم به الف در موقع اضافه شدن به کلمهٔ بعد: زاویهاء کوه (۱۱/43)، در نقطهٔ خال خاء خذلان (۵/155)، جامست و باء اهل ملت (۱۳/157).

افزودن «ء» (به کلمه‌های مختوم به هاء غیر ملفوظ در موقع اضافه شدن به کلمهٔ بعد): داذهٔ خویش (۷/5)، دایهٔ مهربان (۵/7)، معشوقهٔ رایݣان(۵/7)، مهرهٔ خاک (۴/2)، هنگامهٔ شب (۱۴/3).

بی افزودن «ء»: حقّه سبز (۴/2)، سرکیسه عمر (۵/2).

افزودن «ء» (به «سو» و «پهلو» گاهی در موقع اضافه شدن به کلمهٔ بعد): پهلوء تست (پهلوی تست) (۱۵/14)، سوء ان سرای (سوی آن سرای) (۲/65)، سوء تست (سوی تست) (۱۵/14)، سوء خوان (سوی خوان) (۱۵/12).

اتصال و انفصال

اصل بر جدا نوشتن کلمات مرکّب است: آدمی خوار (۸/70)، بازی‌گه (۷/3)، بت‌کده (۶/29)، پیش‌روان (۱۴/50)، پیش‌کار (۴/21)، پیل‌بانی (۱۵/147)، تاج‌وَری (۱۴/137)، جان‌کاه (۱۵/33)، خم‌خانه (۱۳/24)، خون‌ابه (۱۴/154)، دست‌گه (۱۳/42)، راه‌زن (۸/19)، رضوان‌کده (۶/19)، ره‌گذار (۱۱/26)، سخن‌دان (۸/25)، سخن‌ران (۳/29)، سخن‌وری (۱۳/177)، شاه‌پر (۱۱/183)، شب‌رَوان (۱۴/3)، شه‌رخ (۱۲/116)، گم‌رهان (۱۴/50)، مهمان‌کده (۶/19)، میدان‌گه (۹/22)، نعمت‌کذه (۶/168)، هم‌جنس (۲/3)، هم‌راه (۱۵/33).

اتصال (در موارد معدود): خاکدان (۱۱/64)، رهروان (۷/154)، شهباز (۱۱/183)، همنشین (۳/17)، یکچند (۱۲/97)، میشوذ (۵/125).

ضبط کلمهٔ مرکّب به دوشکل: بی‌کار / بیکار (۵/52)، پسال کان / سالکان (۶/76) (در ۲ مصرع).

متصل نوشتن دو کلمهٔ مستقل: انرا (آن را) (۱۲/53)، انکپسی (آن کسی) (۸/8، ۱۲).

متصل نوشتن حرف اضافهٔ «بـ» به کلمهٔ بعد (در اکثر موارد): بتو (۳/4)، بتیغ (۶/70)، بحجله (۷/46)، بخطه (۱۰/3)، بدامنش (۱۳/71)، بزیر (۱۵/68)، بشام (۸/3)، بموافقت (۲/170)، بنام (۴/11).

جدا نوشتن حرف اضافهٔ «بـ» (چند مورد): به‌بقای (۱۳/171)، به‌پر (۴/168).

حذف همزهٔ «است»: با غریوست (۱۵/46)، تیره روزیست (۱۲/5)، خطابست (۹/3)، دشمنانست (۸/7)، دینست (۱۳/6)، دیوست (۱۵/46)، روشنانست (۸/7)، زردهشتست (۷/6)، شیرست (۱۴/68)، طفلست (۱۴/5)، کتبست (۴/66)، وقتست (۸/2-۱۰)، هیچست (۶/13).

حذف همزهٔ «او» و «این»: ازین (=از این) (۱۰/3)، درو (= در او) (۵/122)، کزو (=کز او) (۹/84)، کو (=که او) (۱۳/80).

حذف هاء اسم مفعول: افریذپت (۱۰/10)، جیذست (۱۲/164)، خمیذپت (۱۰/10)، خوردست (۸/11)، دیذست (۱۲/164).

ضبط حرکات کلمات

کلمات مشکول: حرف پیش از هاء مختفی در بیشتر موارد مفتوح است: خوردَه (۱۱/108)، کردَه (۱۱/108)، گرفتَه (۱۲/108)، گزندَه (۷/32-۸)، مُهرَه (۴/2)، نسفتَه (۱۲/108)، نوشتَه (۱/104).

و در مواردی مفتوح نیست: بسته (۹/6)، حقه (۵/2)، مهره (۵/2).

کلماتی که تلفظ آن با امروز متفاوت است: ابُستن (=آبستن) (۳/65)، بُستان (= پستان) (۱۴/2)، رُخشان (۱۳/151)، زُبانی (۵/71)، سُوار (۱۴/58).

باء اضافه بیشتر مفتوح است: بَدَست (به + دست) (۱۰/25، ۲/30)، بَشناه (به + شناه) (۳/22).

کلمه‌های مخفف

ــ پرچنی: پرچینی

اشکی که ز دیده ریخت بر خاک   از خاک بدیده پرچنی پاک
(۷/17)

ــ خوهر: خواهر

با دنیا ماذری ڭرفتَه   با حوران خواهری ڭرفتَه
(۵/102)
و انکه نکشیذه دپت بر خیر   بر ماذر خوانده و خوهر ڭیر
(۶/102)

ــ شکفه: شکوفه

بر دوحهٔ فطرت جهان‌دار   ادَم شکفه ست و میوه مختار
(۱۰/56)
احمد بس ادمپت شا؞یذ   میوه ز بس شکُوفه ایذ
(۱۱/56)

ــ نکوسار: نگونسار

کشتی فنا درو به بیکار   چون قوس وقُزَح شذ نکوپسار
(۱۰/75)

افزودن سه نقطه (؞)

۱. پیش از نخستین کلمهٔ اول مصراع نخست:
ــ ؞ای عکس تو هشت باغ فطرت...
ــ ؞اِی سر کره تو عقد جانرا...
ــ ؞ای فر تو بر جهان فرتوت...(۱۱/27-۱۳)

در بیت‌های ۹ و ۱۰ که با «ای...» شروع شده، سه نقطه نوشته نشده است.

۲. پس از آخرین کلمهٔ مصراع اول یا مصراع دوم:
ــ موصل حرم نجاة بخشست ؞ (۱۱/155)
ــ اولاد تو از کمال بینش؞ (۷/28)

۳. برای پر کردن جای خالی میان دو کلمه:
ــ آن بحر ظهور و طور شا ؞ مخ (۸/79)
ــ بر لوح زبرجد ابجد ؞ از زر (۷/4)
ــ تا کی عجمی بذن همه ؞ روز (۲/33)
ــ کردست بتیغ هندوی زا ؞ ذ (۶/70)
ــ من اخر کار بسته بر ؞ تو (۱۵/27)
ــ می‌کرد عموده و زبا ؞ نه (۲/14)

۴. پیش یا پس برخی از عنوان‌ها:
ــ ۞ صفت خاتم دادن خواجهٔ بزرگ ۞ (۱۰/33)
ــ صفت کمال یافتن از عقل ۞ (۱۵/37)
ــ ۞ عیادت کردن خضر ۞ ۞ (۱۰/40)
ــ ۞ فصل ۞ (۳/32)

برخی از واژگان قابل توجه

آب‌خور (۱۴/54)، آب‌دست (۲/92)، آتش پارسی (۱۱/7)، آنک (۷/83، ۵/86)، ارغوان فش (۱/40)، اومیذ (۱۵/25)، ایمه (۱۱/65)، بازی گه (۷/3)، بجشک (= پزشک) (۳/184)، بهاور (۵/64)، تاب‌خانه (۵/52)، تاج‌وری (۱۴/137)، تازه‌روی (۱۴/9)، جغز (۹/21)، خاکدان (۱۱/64)، خانگاه (۱۱/42)، خایهٔ مرغ (۱۰/19)، خجالت آلود (۱۰/9)، خدایگان ایران (۱۳/67)، درفش کاویان (۱۳/141)، دوذ هنگ (۱۱/65)، دهلیزچه (۲/101)، دیذبانی (= دیده‌بانی) (۵/19)، دیلمی موی (۱۲/15)، راهباسا (۹/83)، راه‌روان (۸/19)، رضوان‌کده (۲/19)، زردهشت (۷/6)، سامری فش (۱۴/19)، سخن‌وری (۱۳/177)، سراچه (۲/101)، سرای پرده (۳/23)، سرمامک (۱۲/140)، سمن‌ستان (۱۵/166)، شاهانشهی (۱۵/126)، شاهسپرم (۸/35)، شراب‌خانه (۷/52)، شناه (۳/22)، شهانشاه (۴/147)، شه‌رخ (۱۲/116)، شیرِمرغ (۱/187)، صرخاب (۱۱/66)، طبخ‌گاه (۱۵/180)، طفل‌فش (۷/41)، ظلم‌بیز (۱۴/8)، فش (رک. ارغوان‌فش، سامری‌فش، طفل‌فش...)، کاوین (۸/46)، کژچشم (۱۱/19)، گوش‌ماهی (۱۰/21)، موسی آسا (۹/103)، مهمان‌کده (۶/19)، میدان گه (۹/22)، نابیوسان (۹/46)، ناله‌آمیز (۱۱/44)، نخجیرستان (۱۴/11)، نعمت‌کده (۶/168)، هزینه‌کردن (۱۱/167)، همای سان (۱۵/70).

شکل‌های متفاوت کتابت «گ»:

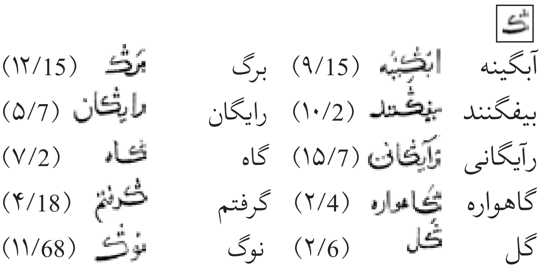

آبگینه	(۹/15)	برگ	(۱۲/15)
بیفگنند	(۱۰/2)	رایگان	(۵/7)
رآیگانی	(۱۵/7)	گاه	(۷/2)
گاهواره	(۲/4)	گرفتم	(۴/18)
گل	(۲/6)	نوگ	(۱۱/68)

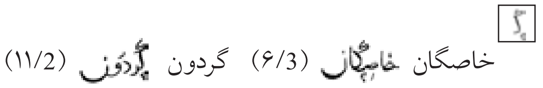

خاصگان	(۶/3)	گردون	(۱۱/2)

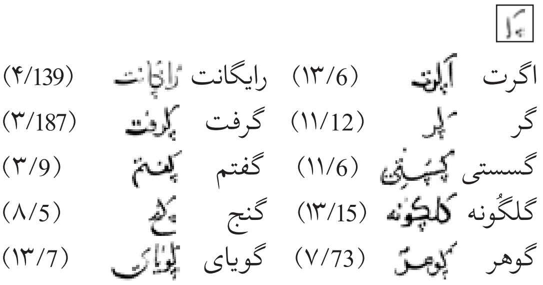

اگرت	(۱۳/6)	رایگانت	(۴/139)
گر	(۱۱/12)	گرفت	(۳/187)
گسستی	(۱۱/6)	گفتم	(۳/9)
گلگُونه	(۱۳/15)	گنج	(۸/5)
گوهر	(۷/73)	گویای	(۱۳/7)

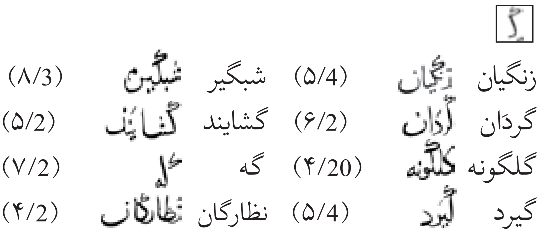

زنگیان	(۵/4)	شبگیر	(۸/3)
گردان	(۶/2)	گشایند	(۵/2)
گلگونه	(۴/20)	گه	(۷/2)
گیرد	(۵/4)	نظارگان	(۴/2)

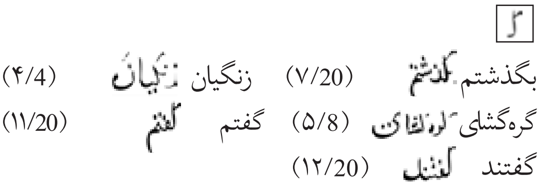

بگذشتم	(۷/20)	زنگیان	(۴/4)
گره‌گشای	(۵/8)	گفتم	(۱۱/20)
گفتند	(۱۲/20)		

شکل‌های متفاوت کتابت «ک»:

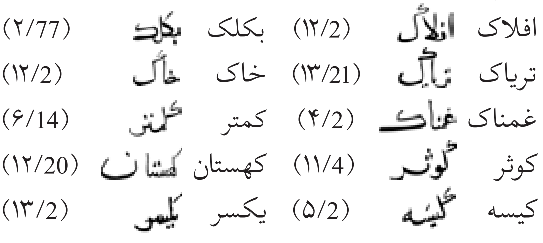

افلاک	(۱۲/2)	بکلک	(۲/77)
تریاک	(۱۳/21)	خاک	(۱۲/2)
غمناک	(۴/2)	کمتر	(۶/14)
کوثر	(۱۱/4)	کهستان	(۱۲/20)
کیسه	(۵/2)	یکسر	(۱۳/2)

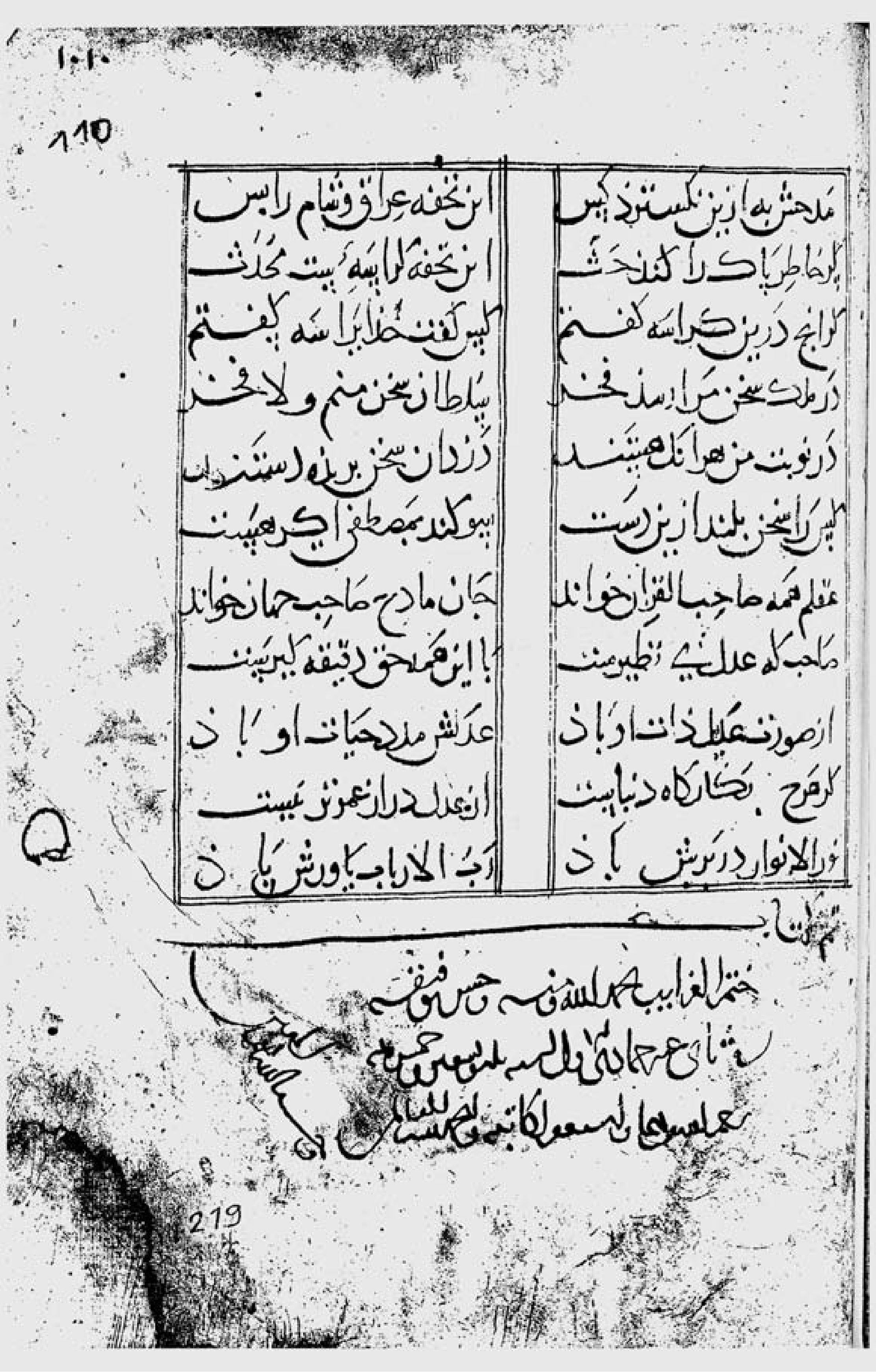

١٠١٠

١١٥

مدحش به ازین نگسترد کس / این تحفه عراق و شام را بس
گر خاطر پاک را کند حث / این تحفه کرایه بیت محدث
گر آنچ درین کراسه گفتم / لیس گفتن خطا براسه بگفتم
در ملک سخن مرا سزد فخر / سلطان سخن منم و لا فخر
در نوبت من بهر آنک هستند / دزدان سخن برهنه استند
لیس را سخن بلند ازین رست / ابیو کند بمصطفی اگر هست
معلم همه صاحب القران خواند / جان مادح صاحب جهان خواند
صاحب که علای نظیرش نیست / با این همه حق دقیقه گیر نیست
از صورت عقل ذات او باد / عدلش مدد حیات او باد
گر صبح بکارگاه دنیاست / از عدل دراز عمرش نیست
نور الانوار در برش باد / رب الارباب یاورش باد

تم الکتاب

ختم الغرایب بحمد الله و منه و حسن توفیقه
فی تاریخ جمادی الاول سنه ثلث و تسعین و خمسمایه
علی [illegible] الکاتب [illegible]

٥

219

انجامهٔ «ختم الغرایب»، ۵۹۳ق (کتابخانهٔ ملّی اتریش، ش 845) (به‌نقل از چاپ نسخه برگردان، تهران: مرکز نشر میراث مکتوب، آکادمی علوم اتریش، ۱۳۸۵).

On the Orthography of the *Khatm al-Gharāyeb* Manuscript of AH 593 (AD 1197)

(Austrian National Library, mixt. 845)

Dr. Jalal MATINI

(Prof. Emeritus of Mashhad University; Maryland)

The orthography of the manuscript of *Khatm al-Gharāyeb*, dated AH 593 (AD 1197) may appear strange to scholars of manuscripts written after the seventh century AH (14th century AD) because it does not follow uniform rules as far as connecting the letter to one another and the form of some letters is concerned. However, the orthography of this manuscript is consistent with that of codices that were prepared during the fifth century AH (11th century AD); and it appears that its scribe has generally followed the orthographic conventions of that earlier period.

Codices that are written in the fifth century AH generally have an eclectic orthography. Not only different 5th century manuscripts do not follow a consistent style of writing as a group, but their scribes tend to write words and letters in several different forms even within the same codex. For instance they might copy the same word or letter in several different forms sometimes on the same page.

The author has previously evaluated four manuscripts from 5th century in detail and nearly 200 other codices that hail from the sixth to the thirteenth centuries AH (early 12th to late 18th centuries AD) in less detail with regard to their treatment of letters پ, چ, ژ, گ, and the Persian ذ and ڢ and has published the results. A careful consideration of these manuscripts shows that scribes did not follow any set manner of writing, and tended to be eclectic in their approach to copying to the point that they would copy the same letter or word in a variety of ways even on the same line.

The orthography of the present codex is in agreement with the eclectic copying style of the copyists of the previous centuries. There are however, very few instances in which this scribe operates differently. The most important of these is his writing the letter چ which he sometimes renders as څ in addition to the more common forms (ج and چ).

Connecting Letters:

- Although this scribe prefers to write compound words separately, he occasionally connects them together.
- The preposition بـ is connected to its object in the majority of cases. However, it is occasionally written separately.
- The initial alef of the word است and pronouns او and این is often dropped.
- The final ـه of the past participle tends to be dropped by this scribe.

Vocalization of Words:

- Letters that precede silent H are almost always marked by the diacritical for the vowel [a]
- Vocalization of words shows that the pronunciation of some words were slightly different from their pronunciation in modern standard Persian.
- The preposition بـ is always vocalized as [ba].
- Some words are written in a slightly abbreviated form: for instance, پرچنی instead of پرچینی (f 17/7); خوهر instead of خواهر (f 102/6); شکفه instead of شکوفه (f 56/10); and نکوسار instead of نگونسار (75/10).

Adding Three Dots (∴):

- These three dots are sometimes inserted before the word that begins the first hemistich of a couplet.
- They are sometimes inserted after the last word of the first or the final word of the second hemistich
- Occasionally they are inserted to fill a blank.